

Ewa Brzdęk

UNIwersytet PEDAGOGICZNY IM. KEN W KRAKOWIE

ROZMOWA JAKO NARZĘDZIE W EDUKACJI DZIECI NIEMÓWIĄCYCH

Abstract

This paper deals with several issues related to the role of conversation between the teacher and pupils with special communication needs. It is shown that its efficiency depends on the level of acquisition of conversational abilities, the choice of an alternative communication system and proper communication methods as well as a proper selection and adaptation of simple, medium and high technology equipment.

Key words: conversation, conversational skills, people with special communicational needs, strategies of Alternatives and Augmentatives Communication, high technology equipment

Słowa kluczowe: rozmowa, umiejętności konwersacyjne, osoby ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi, strategie komunikacji alternatywnej i wspomagającej, urządzenia wysokiej technologii

WPROWADZENIE

Zagadnienie podmiotowości osób ze specjalnymi potrzebami kieruje we współczesnym świecie naszą uwagę na wartość komunikacji, na znaczenie rozmowy. Wiele słownikowych definicji rozmowy podkreśla rolę umiejętności mówienia, określa rozmowę jako ustny przekaz myśli. Np.: „Rozmowa to ustna wymiana myśli, konwersacja, dialog, dyskusja, pogadanka dwóch osób, dotycząca rzeczy istotnych”¹. „Dialog — główna forma ukształtowania tekstu mówionego: rozmowa dwóch lub większej liczby osób. Dialog składa się z replik, tj. z kolejnych wypowiedzi poszczególnych rozmówców”². Zatem nasuwa się pytanie, czy termin ‘rozmowa’ jest adekwatną nazwą dla wymiany myśli, w której jedna

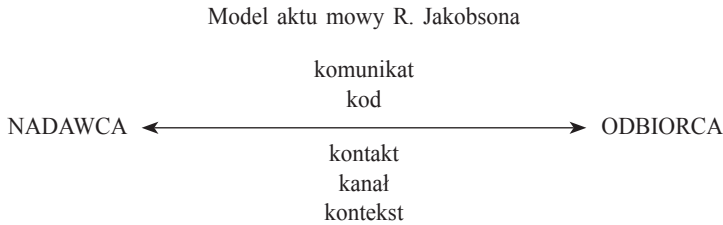
¹ *Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, t. 1–2, Langenscheidt Polska, Warszawa 2007, s. 280, 1569.

² *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław 1999, s. 120.

z osób posługuje się mową, a druga — słyszy (w niniejszych rozważaniach mamy na myśli tylko osoby słyszące) i rozumie mowę, ale nie wypowiada słów w sposób dźwiękowy, tylko przekazuje informacje, posługując się, np. znakami manualnymi bądź graficznymi?

Twierdę, że omówiony w artykule sposób porozumiewania się dzieci niemówiących jest rodzajem rozmowy. Termin ‘porozumiewanie się’ jest synonimiczny z terminem ‘komunikacja’³, a więc ma szerszy zakres znaczeniowy niż słowo rozmowa. Odwołując się do modelu aktu komunikacji opisanego przez R. Jakobsona⁴, rozmowę można ująć w ramy tego aktu (Rys. 1).

Rysunek 1

Źródło: *Leksykon nauki o języku*, red. D. Podlawska, I. Płóciennik, Wydawnictwo Park, Bielsko-Biała 2002.

W rozmowie osoby mówiącej i niemówiącej współwystępują i realizują się wszystkie elementy aktu mowy — nadawca, odbiorca, komunikat, kod, kontakt, kanał i kontekst. Występują jednak pewne różnice dotyczące kompetencji nadawców i odbiorców oraz jakości kodu. Odmienność w realizacji kodu polega na tym, że dźwiękowa forma przekazu językowego pochodząca od obu stron (nadawcy i odbiorcy) tworzących jakiś komunikat jest wzbogacona o formy, np. gestowe czy graficzne.

Mówiąc o innym statusie nadawców i odbiorców w akcie porozumiewania się, mamy na myśli osoby borykające się z problemem porozumienia się z otoczeniem (za pomocą mowy). Możemy je określić mianem osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi i wyróżnić kilka grup⁵:

- osoby z deprivacjami sensorycznymi — z wadami słuchu i wzroku;
- osoby z niepełnosprawnością intelektualną;
- osoby z autyzmem;
- osoby z mózgowym porażeniem i innymi schorzeniami neurologicznymi;
- osoby ze sprzężoną niepełnosprawnością.

³ B. Kaczmarek, *Misterne gry w komunikację*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.

⁴ D. Podlawska, I. Płóciennik red., *Leksykon nauki o języku*, Wydawnictwo Park, Bielsko-Biała 2002.

⁵ J. Konarska, *Komunikacja interpersonalna osób z niesprawnością wzroku i narządu ruchu*, [w:] J. Baran, A. Mikrut red., *Umiejętności komunikacyjne osób z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007, s. 21–40; M. Kościółek, *Komunikacja niewerbalna w relacjach interpersonalnych*, [w:] J. Baran, A. Mikrut red., *Umiejętności komunikacyjne osób z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007, s. 14–20; W. Loeb1, *Uwagi o możliwościach poszerzania komunikacji interpersonalnej osób z ograniczonym systemem porozumiewania*, [w:] W. Loeb1 red., *Dylematy pedagogiczne w rewalidacji osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1996, s. 69–85; A. Rakowska, *Język, komunikacja, niepełnosprawność. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2003; E. Brzdęk, *Jakość życia osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi*, „Niepełnosprawność i rehabilitacja” 3, 2013, s. 15–26.

Wszystkie wymienione tu kategorie osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi wykazują swoisty obraz zaburzeń, ograniczeń, ale i możliwości komunikacyjnych.

Głównym narzędziem wymiany informacji, nauki różnych treści, wartości, sprawności w przedszkolu czy szkole jest rozmowa. W artykule zwracamy uwagę na jakość i sposób prowadzenia rozmowy nauczyciela i ucznia ze specjalnymi potrzebami, czyli osoby mówiącej z osobą wykazującą brak mowy czynnej. W tej pracy bierzemy pod uwagę tylko jedną z grup osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi, mianowicie dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym. Jeśli uznamy zatem, że rozmowa jest naturalną potrzebą każdego człowieka, również osoby z niepełnosprawnością, to, odnosząc się do tematu artykułu, możemy sformułować następujące pytania:

W jaki sposób mogą rozmawiać osoby niemówiące?

Jak prowadzona rozmowa może być narzędziem w zdobywaniu wiedzy przez dzieci niemówiące?

UMIĘTNOŚCI ROZMOWY DZIECI Z PORAŻENIEM MÓZGOWYM W KONTEKŚCIE KOMUNIKACJI ALTERNATYWNEJ I WSPOMAGAJĄCEJ

W rozwoju komunikacji człowiek przyswaja nie tylko umiejętności językowe, ale też parajęzykowe (np. akcent, intonację, rytm, melodię mowy) i pozajęzykowe (m.in. gesty, mimikę, zależności proksemiczne)⁶. W psycholingwistyce⁷ i językoznawstwie funkcjonalnym⁸ komunikatywność i efektywność porozumiewania się są głównymi zagadnieniami branżnymi pod rozwagę w teorii i praktyce. Skuteczność porozumiewania się (porozumienie obu stron) realizuje się poprzez rozmowę, dzięki nabytym w rozwoju umiejętnościom konwersacyjnym. W literaturze podane są, wyróżnione poniżej, następujące umiejętności rozmowy⁹, a uwzględniając badania¹⁰, można stwierdzić, że u osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi pojawiają się poważne problemy związane z:

- nawiązywaniem bezpośredniego kontaktu;
- umiejętnością niezależnego udziału w rozmowie poprzez odważne zabieranie głosu, branie pod uwagę różnych rozmówców, inicjowanie tematu rozmowy; podtrzymywanie i zmianę tematu rozmowy;
- zachowywaniem naprzemienności ról: mówienie — słuchanie (rozumienie), udzielanie informacji zwrotnych;

⁶ B. Kaczmarek, *Misterne gry w komunikację*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.

⁷ B. Bokus, G.W. Shugar red., *Psychologia języka dziecka*, GWP, Gdańsk 2007.

⁸ A. Duszak, G. Kowalski red., *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu*, Universitas, Kraków 2013.

⁹ A. Ninio, C. Snow, *Dzieci jako rozmówcy*, [w:] B. Bokus, G.W. Shugar red., *Psychologia języka dziecka*, GWP, Gdańsk 2007, s. 310–334.

¹⁰ S. von Tetzchner, H. Martinsen, *Wprowadzenie do wspomagających i alternatywnych sposobów porozumiewania się*, Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, Warszawa 2002; A. Smyczek, *Pytania o świat*, [w:] M. Grycman, A. Smyczek red., *Wiem czego chcę! Doświadczenia polskich terapeutów i użytkowników wspomagających sposobów porozumiewania się (AAC)*, Stowarzyszenie „Mówić bez słów”, Kraków 2004, s. 45–57; E. Brzdęk, *Transakcyjny wymiar komunikacji. Umiejętność rozmowy u dzieci ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi — fundamentalną wartością życia rodziny*, [w:] *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Paedagogica III*, red. J. Zielińska, K. Plutecka, *Rodzina dziecka ze specjalnymi potrzebami w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2014, s. 23–35.

- umiejętnością budowania struktury wypowiedzi: formułowanie zdań oznajmujących, pytajnych, rozkazujących, próśb;
- umiejętnością „naprawiania” rozmowy — np. radzenie sobie z przerwami w rozmowie, używanie próśb i pytań w celu zrozumienia, wyjaśnienia komunikatu, używanie form grzecznościowych;
- umiejętnością zastosowania konstrukcji konwersacyjnych adekwatnie do sytuacji.

Świadoma nauka umiejętności i reguł dialogu oraz jakość posługiwania się nimi przez osoby sprawne i osoby z niepełnosprawnością zwraca uwagę na rozmowę jako narzędzie w zabawie, edukacji czy terapii.

Komunikacja z otoczeniem jest szczególnie trudna dla osób z porażeniem mózgowym. W niektórych przypadkach uszkodzenie centralnego układu nerwowego ogranicza w znacznym stopniu prawidłową współpracę mięśni oddechowych, fonacyjnych i artykulatoryjnych, co w konsekwencji powoduje prawie całkowity brak ekspresji mowy. Kryterium służącym scharakteryzowaniu grupy osób z porażeniem mózgowym w zakresie jakości porozumiewania się jest poziom kompetencji komunikacyjnej, w tym kompetencji językowej, społecznej, sytuacyjnej i pragmatycznej¹¹. Mam tu szczególnie na myśli z jednej strony — zdolność uczenia się mowy, a więc jakość posługiwania się językiem w sferach rozumienia i nadawania, z drugiej strony zaś — poziom porozumiewania się zastępczym bądź wspomagającym kodem — systemem AAC (ang. Alternative and Augmentative Communication), np. graficznym, manualnym, dotykowym. W obszarze edukacji dzieci z neurologicznymi schorzeniami ograniczającymi ruch, napotykają na trudności w przyswajaniu i używaniu języka oraz nowego — zastępczego lub wspomagającego mowę systemu. Problemy pojawiają się szczególnie w sferze umiejętności pragmatycznych — m.in. prowadzenia dialogu.

Zatem uczniowie z mózgowym porażeniem dziecięcym w szkole to osoby ze zróżnicowanym poziomem kompetencji komunikacyjnej, osoby z różnym stopniem:

- rozumienia i ekspresji mowy;
- umiejętności konwersacyjnych;
- umiejętności zastosowania języka i alternatywnego systemu w celu wyrażenia intencji komunikacyjnej;
- umiejętności efektywnego osiągnięcia zamierzenia komunikacyjnego i zaspokajania potrzeb;
- umiejętności zastosowania języka i alternatywnego systemu adekwatnie do każdej sytuacji życiowej.

W związku z tym istnieje ogromna potrzeba kierowania procesem edukacji przy pomocy metod komunikacji alternatywnej i wspomagającej, które dla dzieci niemówiących są szansą na „wyjście z cienia” i uczestniczenie w życiu społecznym.

Komunikacja alternatywna i wspomagająca (AAC — Alternative and Augmentative Communication) jest interdyscyplinarną dziedziną wiedzy. Korzysta z teoretycznych i praktycznych osiągnięć naukowych — psychologii, medycyny, pedagogiki specjalnej, językoznawstwa, informatyki, rehabilitacji i innych. W Polsce jest dziedziną stosunkowo młodą. Pierwsze inicjatywy w przestrzeni stosowania odmiennych niż mowa sposobów

¹¹ H. Mierzejewska, M. Przybysz-Piwkowska red., *Mózgowe porażenie dziecięce. Problemy mowy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Pomagisterskie Studium Logopedyczne UW*, Wyd. DIG, Warszawa 1997; J. Porayski-Pomsta, *Umiejętności komunikacyjne dzieci w wieku przedszkolnym. Studium psycholingwistyczne*, Wydawnictwo UW, Warszawa 1994.

komunikowania się (wyluczając systemy manualne) były podejmowane około 30 lat temu. Obecnie obserwuje się postępujący rozwój rozwiązań praktycznych oraz badań naukowych w obszarze AAC na świecie i w Polsce¹².

Różnica w definiowaniu terminów — **komunikacja alternatywna i komunikacja wspomagająca** dotyczy:

- problemu rozległości dysfunkcji mowy, które wynikają z choroby czy z niepełnosprawności oraz
- zagadnienia dostosowania systemów, metod i pomocy porozumiewania się do indywidualnych potrzeb.

Wobec tego **komunikacja alternatywna** znajduje zastosowanie, gdy osoby porozumiewają się bezpośrednio, inaczej niż za pomocą mowy, tzn. gdy wyuczony system znaków zastępuje symbole mowy dźwiękowej, przede wszystkim w zakresie ekspresji — wypowiedzania się.

Komunikacja wspomagająca oznacza komunikację wspierającą, tzn. że interwencja z wykorzystaniem systemów i pomocy do porozumiewania się ma wzmacniać rozwój mowy i/lub uzupełniać mowę¹³.

Aby rozmowa stała się istotnym elementem nauczania — przydatnym narzędziem zdobywania wiedzy, w konstruowaniu indywidualnego planu edukacji należy wziąć pod uwagę:

1. Wybór i dostosowanie systemu porozumiewania się;
2. Zastosowanie odpowiednich technik i strategii komunikacyjnych;
3. Wybór i dostosowanie pomocy prostych, urządzeń wyższej i wysokiej technologii.

Te trzy działania są konsekwencją postępowania badawczego, określającego umiejętności dzieci niemówiących — konkretne procesy poznawcze, komunikacyjne, emocjonalne i społeczne.

W celu rozpoznania aktualnego stanu potencjalnych użytkowników AAC dokonuje się m.in.:

- opisu zaburzenia, wyjaśnienia przyczyn, określenia umiejętności i potrzeb badanego;
- opisanie strategii i technik AAC, które mogą doprowadzić do pożądanych zmian oraz
- postawienia wniosków i wskazań do opracowania interwencji, która będzie wzmacniała istniejące kompetencje i nadawała im wartość kompensacyjną.

Ogół czynności diagnostycznych w komunikacji alternatywnej i wspomagającej dotyczy przede wszystkim zbadania poziomu umiejętności porozumiewania się w ramach diagnozy specjalistycznej, funkcjonalnej i społecznej. Należy uwzględnić również rozpoznanie mocnych i słabych stron rozwoju i funkcjonowania badanej osoby (diagnoza pozytywna i negatywna)¹⁴.

¹² D. Baczała, J.J. Błęszyński red., *Metody komunikacji alternatywnych i wspomagających — wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

¹³ S. von Tetzchner, H. Martinsen, *Wprowadzenie do wspomagających...*

¹⁴ M. Grycman, B.B. Kaczmarek, *Podręczny słownik terminów AAC*, Impuls, Kraków 2014, s. 54, 55.

WARUNKI GOTOWOŚCI DO ZASTOSOWANIA SYSTEMU POROZUMIEWANIA SIĘ W ROZMOWIE

Rodzaj niepełnosprawności i wynikające z niej bariery i możliwości komunikacyjne warunkują wybór konkretnego systemu komunikacji zastępującego lub wspomagającego mowę. W literaturze wyróżnia się kilka grup systemów porozumiewania się¹⁵:

1. Systemy przestrzenno-dotykowe: np. klocki słowne Premacka;
2. Systemy manualne: np. język migowy, język migany, daktylografia, fonogesty, gesty Coghano;
3. Systemy graficzne: np. PIC — Pictogram Ideogram Communication — piktogramy, PCS — Picture Communication Symbols, piktogramy — Sclera, pismo Bliss, rebusy, pismo — alfabet literowy, sylabowy, MÓWiK;
4. Systemy dotykowe: np. pismo Braille'a, systemy dla głuchoniewidomych:
 - jednoręczny i dwuręczny brajl do palców;
 - kreślenie na dłoni liter drukowanych;
 - alfabet punktowy do dłoni (metoda Kozłowskiego);
 - metoda Tadoma;
 - metoda Lorma;
 - daktylografia do ręki.
5. Systemy łączone: np. Makaton.

Poznawanie cech alternatywnego systemu i stwarzanie warunków opanowywania go odbywa się stopniowo i systematycznie. Podstawowym warunkiem gotowości do porozumiewania się alternatywnym lub wspomagającym systemem jest osiągnięcie symbolicznego poziomu myślenia i tym samym funkcji symbolicznej języka. Jest to zdolność zastępowania obrazów umysłowych obiektów rzeczywistości symbolami, czyli znakami (słowem, znakiem graficznym, dotykowym, gestem). Reprezentacja symboliczna w umyśle następuje wtedy, kiedy dziecko staje się zdolne do odzwierciedlania świata za pomocą kodu (znaki i reguły łączenia znaków w większe całości), np. języka, a później za pomocą innych systemów. Symbolizowanie umożliwia dziecku posługiwanie się bardziej abstrakcyjnymi formami myślenia, co pozwala nie tylko opisywać rzeczywistość, lecz nią manipulować i ją przekształcać¹⁶. Dotyczy to procesu kształtowania się pojęć i operacji logicznych, językowych czy matematycznych, dzięki doskonalącej się w rozwoju myślenia reprezentacji instrumentalnej (enaktywnej), ikonicznej i symbolicznej na trzech poziomach przetwarzania informacji — wzrokowym, opisowym i logicznym¹⁷. Konsekwencją tak pojmowanego rozwoju jest umiejętność językowego formułowania przekazu ujętego w jakąś strukturę dźwiękową lub np. graficzną. Uzasadnione staje się więc uczenie osoby ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi znaków przestrzenno-dotykowych, manualnych czy graficznych równoległe z rozwijaniem mowy i myślenia, usprawniając przede wszystkim układy percepcyjne i funkcje poznawcze.

¹⁵ S. von Tetzchner, H. Martinsen, *Wprowadzenie do wspomagających...*; J.J. Błeszyński red., *Alternatywne i wspomagające metody komunikacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków; M. Zaorska, *Komunikacja alternatywna osób głuchoniewidomych*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit s.c., Toruń 2010.

¹⁶ A. Rakowska, *Język, komunikacja, niepełnosprawność. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2003.

¹⁷ H. Siwek, *Naśladowanie wzorca i dostrzeganie prawidłowości w prostych sytuacjach matematycznych i paramatematycznych przez dzieci upośledzone w stopniu lekkim*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1985.

STRATEGIE I TECHNIKI KOMUNIKACYJNE W ROZMOWIE

Należy podkreślić, że rozmowa włączająca metody komunikacji alternatywnej i wspomagającej jest niezbędnym i koniecznym sposobem wspierającym proces przekazywania, uczenia rozumienia, zapamiętywania i kontrolowania stopnia przyswojenia informacji na wszystkich przedmiotach w szkole.

Rozważając umiejętności prowadzenia dialogu między nauczycielem a uczniami w dyskursie szkolnym, zwracamy uwagę na odpowiednie strategie prowadzenia rozmowy zarówno ze strony uczniów, jak i nauczyciela, terapeuty czy opiekuna.

Podstawowym zadaniem i bezwzględny obowiązkiem nauczyciela jest świadome i zamierzone stosowanie strategii z zakresu teorii komunikacji interpersonalnej oraz komunikacji alternatywnej i wspomagającej. Mówiąc o strategiach komunikacyjnych, mamy na myśli „określone sposoby postępowania, wykorzystywania symboli i technik komunikacyjnych oraz pomocy dydaktycznych w celu doskonalenia komunikacji. Strategia jest planem, który może zwiększać wydajność komunikacyjną”¹⁸.

Do najważniejszych strategii stosowanych na lekcjach przez nauczycieli należą¹⁹:

1. Strategia nauczania sytuacyjnego, czyli strategia nauczania funkcjonalnych umiejętności językowych w naturalnych sytuacjach i środowiskach. Wśród tych strategii najczęściej stosowane są pojedynczo lub w połączeniu — strategia nauczania incydentalnego, strategia opóźniania czasu podpowiedzi i strategia modelu polecenia.
2. Strategia nauczania incydentalnego (nauczanie środowiskowe) — opiera się na indywidualnych zainteresowaniach osoby, która inicjuje komunikat w związku z jakimś wydarzeniem, obiektem; służy nauczaniu w naturalnym środowisku, odwołując się do codziennych kontekstów.
3. Strategia opóźniania czasu podpowiedzi jako rodzaj nauczania sytuacyjnego, wspierającego naukę języka. Partner komunikacyjny zachęca rozmówcę do rozwijania wypowiedzi, modelując jego zachowanie. W miarę czynionych przez użytkownika postępów partner wygasza podpowiedzi, pragnąc doprowadzić do sytuacji, w której osoba samodzielnie wykona określoną czynność, podejmie zachowanie.
4. Strategia modelu polecenia wspiera naukę języka, szczególnie funkcji komunikacyjnej prośnienia, żądania. W modelu polecenia partner komunikacyjny rozpoczyna interakcję przez zadanie konkretnego pytania: „Co chcesz?” lub „Co to jest?”. Prowokuje w ten sposób użytkownika AAC do zwrócenia wzroku w stronę pożądanego obiektu lub sięgnięcia po niego i tym samym do nauki funkcji komunikacyjnych prośnienia o obiekty, czynności przy użyciu symboli graficznych. Strategia obejmuje sekwencje kolejnych kroków: zdobycie uwagi uczącego się, zadanie pytania podczas wykazywanego zainteresowania obiektem lub czynnością przez osobę uczącą się, wstrzymanie aktywności w oczekiwaniu na odpowiedź werbalną lub niewerbalną, modelowanie poprawnej odpowiedzi, jeśli jest to konieczne.
5. Strategia konwersacyjna pisanego wyboru — to sposób postępowania podczas porozumiewania się wymagający od partnerów komunikacyjnych przedstawiania na piśmie kluczowych słów stanowiących zbiór gotowych odpowiedzi, dotyczących danego tematu.

¹⁸ M. Grycman, B.B. Kaczmarek, *Podręczny słownik terminów AAC...*, s. 290.

¹⁹ Tamże, por. s. 287–292.

6. Strategia list słownictwa podstawowego — tworzenie list pojęć powszechnie stosowanych dotyczących określonej tematyki.
7. Strategia opowiadania — polega na odpowiednim doborze słownictwa w celu opracowania krótkiej lub dłuższej wersji wypowiedzi.
8. Strategia pustej strony to strategia dobru słownictwa polegająca na spisaniu przez informatorów (rodzice, nauczyciele, specjaliści) wszystkich słów, które mogą być przydatne w codziennej komunikacji.
9. Strategia naprzemienności to sposób postępowania wymagający od partnerów komunikacyjnych stosowania naprzemiennego zadawania pytań i udzielania odpowiedzi.
10. Strategia nauczania „obserwuj, czekaj, reaguj” — polega na obserwowaniu zachowania użytkownika AAC w sytuacjach komunikacyjnych i podejmowaniu działania w momencie rozpoczęcia przez niego jakiegokolwiek aktywności, traktowanie zachowania, reakcji jako komunikatu.
11. Strategia nauczania wyodrębnionych prób to sposób nauczania złożonych umiejętności poprzez dzielenie na mniejsze umiejętności i stopniowe wdrażanie za pomocą małych części procesu nauczania, np.: prezentacji bodźca, podpowiedź, reakcji dziecka, konsekwencji poprawnej lub niepoprawnej odpowiedzi, przerwy pomiędzy konsekwencją a następnym bodźcem. W metodzie stosowane są techniki podpowiadania, wygaszania, wzmacniania, informacji zwrotnych, możliwości uproszczeń, powtórzenia.
12. Strategia wyszukiwania na bazie tablic — kodowanie na podstawie wykresów i plansz.

W ramach strategii stosuje się następujące techniki komunikacji interpersonalnej²⁰, np.:

- określanie słowami (werbalizowanie), parafrazowanie, interpretowanie wypowiedzi osoby niemówiącej, posługującej się graficznym systemem;
- zadawanie pytań — zamkniętych (rozstrzygających) — wymagających potwierdzenia i zaprzeczenia oraz przede wszystkim pytań otwartych, wymagających szerszej — bardziej rozwiniętej wypowiedzi;
- dawanie czasu na wypowiedź — (Rozmowa z użyciem pomocy komunikacyjnej zawsze trwa dłużej niż dźwiękowe porozumiewanie się. By dać użytkownikom AAC szansę sterowania tokiem rozmowy w skuteczniejszy sposób oraz by stali się równoprawną stroną dialogu, konieczne jest przeznaczenie odpowiedniej ilości czasu na wyrażenie przez nich komunikatu. Partnerzy mówiący muszą czekać odpowiednio długo, zanim przystąpią do interpretowania i odgadywania znaczenia komunikatu osoby z niepełnosprawnością);
- domyślanie się intencji przekazu (co rozmówca ma na myśli), zgadywanie słowa czy jakiejś konstrukcji wyrazów — prawidłowe stosowanie tej techniki przyśpiesza tempo rozmowy i zwiększa efektywność; należy jednak uważać, aby nie ograniczyć samodzielnego wypowiadania się.

²⁰ E. Brzdęk, *Transakcyjny wymiar komunikacji. Umiejętność rozmowy u dzieci ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi — fundamentalną wartością życia rodziny*, [w:] *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Paedagogica III*, red. J. Zielińska, K. Plutecka, *Rodzina dziecka ze specjalnymi potrzebami w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2014, s. 31.

Przedstawimy teraz przykład werbalizowania, parafrazowania i interpretowania wypowiedzi dziecka przez nauczyciela, pochodzący z lekcji matematyki (Zespół Szkół Specjalnych nr 11, ul. Dobczycka, Kraków):

Nauczyciel: *Ile to jest połowa? Jak inaczej określić „pół” czegoś?*

Dziecko [wskazuje symbol:] 1/2

Nauczyciel: [werbalizuje:] *Wskazujesz na symbol jedna druga; [parafrazuje:] Rozumiem, że chcesz powiedzieć, że „pół” to jest 1/2 z całości?*

Dziecko [wskazuje symbole:] *Tak i 50%*

Nauczyciel [interpretuje:] *Świetnie. Wskazałeś też znak 50%, to znaczy, że rozumiesz zagadnienie. To przechodzimy do następnego zadania.*

Czynności werbalizowania, parafrazowania i interpretowania oraz zadawania pytań spełniają co najmniej cztery funkcje²¹:

- służą potwierdzeniu, że komunikat jest jasny, zrozumiały przez obie strony;
- służą ciągłej nauce języka jako systemu (znaki i reguły łączenia znaków w większe całości) w zakresie rozumienia i czynnego używania słów i zdań (w naszym przypadku w postaci graficznej);
- służą kontynuowaniu dialogu — podtrzymywaniu kontaktu i tematu w celu osiągnięcia porozumienia;
- umożliwiają i ułatwiają wyrażanie intencji i potrzeb obu stronom konwersacji.

W toku procesu dydaktycznego techniki lingwistyczne nauczyciela splatają się z niejęzykowymi — gestowymi. Techniki gestowe wspierają efektywność przekazu komunikatów, dopełniają i gwarantują osiągnięcie, wypracowanie zrozumienia informacji przez obie strony. Bardzo pomocna jest np. technika „otwartych dłoni”. Sposób pokazu wykonywany przez nauczyciela przyspiesza porozumienie oraz ułatwia dzieciom wybór prawidłowej odpowiedzi spośród dwu różnych możliwości. W sytuacjach, kiedy nauczyciel chce się upewnić, czy jest słuchany, dobrze rozumiany lub kiedy chce szybciej uzyskać odpowiedź na zadane pytanie, wysuwa obie dłonie przed siebie (wewnętrzną stroną ku górze, w polu widzenia i działania ucznia), najpierw prawą, później lewą (każda z dłoni symbolizuje jedną z odpowiedzi do wyboru), w tym samym momencie nauczyciel zadaje pytanie, np.:

— *Agnieszko, rozumiem, że chcesz odpowiedzieć na zadane pytanie, tak [wysunięcie prawej dłoni], czy nie [wysunięcie lewej dłoni]? — w tym przypadku odpowiedzią jest wskazanie przez dziecko (wzrokiem, ręką lub w inny sposób) prawej dłoni nauczyciela, co oznacza „tak” lub lewej, co oznacza „nie”;*

— *Bartku, żeby wyszedł nam taki wynik, musimy umieścić w działaniu znak plus [wysunięcie prawej dłoni] czy minus [wysunięcie lewej dłoni]? — w tym przypadku odpowiedzią jest wskazanie przez dziecko (wzrokiem, ręką lub w inny sposób) prawej dłoni, co oznacza „plus” lub lewej, co oznacza „minus”.*

W dialogu z nauczycielem, uczniowie z mózgowym porażeniem dziecięcym wykazujący brak ekspresji mowy, mają możliwość wykorzystania alternatywnych technik wyrażania — budowania wypowiedzi. Podstawowymi umiejętnościami, które wspomagają komunikację w czasie lekcji i są wypracowywane w toku terapii oraz edukacji to m.in.:

²¹ E. Brzdęk, *Transakcyjny wymiar komunikacji...*, s. 31.

1. Wskazywanie, w zależności od możliwości ruchowych związanych z niepełnosprawnością — wskazywanie, np. palcem, dłonią, pięścią, ręką, głową, brodą, wzrokiem; wskazywanie przedmiotów, osób, symboli graficznych. Bardzo ważną rzeczą w komunikacji alternatywnej jest odpowiednie siedzisko, dostosowane do indywidualnych potrzeb związanych z niepełnosprawnością oraz do możliwości ruchowych, szczególnie ramion i dłoni. Właściwa organizacja siedziska, m.in. unieruchomienie nóg i tułowia ułatwia i gwarantuje najbardziej optymalny, korzystny sposób poruszania np. głowy i rąk w celu wskazywania symboli graficznych, pokazywania gestów, służących do porozumiewania się.
2. Wykonywanie gestów naturalnych lub gestów należących do jakiegoś systemu porozumiewania się, np. Makatonu.
3. Umiejętność dokonywania wyboru spośród dwu, trzech i więcej desygnatów rzeczywistych i symboli graficznych.

Niezwykle ważne jest, aby dzieci poznały strategie zaradcze — strategie naprawy konwersacji, czyli sposoby naprawy nieporozumień komunikacyjnych. Rozmowa z użytkownikiem AAC zakłada ryzyko wystąpienia błędu lub nieporozumienia. Partner mówiący może nie znać systemu, którym posługuje się użytkownik lub może błędnie odczytać symbol. Natomiast rozmówca AAC może np. niewłaściwie użyć znaku graficznego czy gestowego. Użytkownik AAC musi w takich sytuacjach znać strategie naprawy konwersacji oraz posiadać odpowiednie znaki, które umożliwią mu wyjaśnienie nieporozumienia w rozmowie. Musi nauczyć się uświadamiać rozmówcom, że źle zinterpretowali lub mylnie zrozumieli przekaz graficzny. Strategie naprawy są następujące²²:

- powtarzanie — powtórzenie dokładnie tej samej wiadomości, np. ponowne wskazanie znaku, sekwencji znaków;
- wprowadzenie dodatkowych lub multimodalnych elementów do komunikacji (np. wskazywanie znaku i obiektu);
- upraszczanie — usunięcie części wiadomości lub przekazanie komunikatu słowami kluczowymi;
- substytucje — wykorzystanie zupełnie innych komunikatów, np. przeformułowanie wypowiedzi z wcześniejszym wskazaniem znaku ‘nieporozumienie’; użycie zwrotów, pytań lub prośb w celu wyjaśnienia przekazu, np.: ‘nie rozumiesz, powiem (pokażę) jeszcze raz’; ‘nie słyszałem, co mówisz’; ‘co masz na myśli?’; ‘powtórz, proszę’ itp.

Wyżej wymienione strategie i techniki są niezbędne do sprawnego posługiwania się pomocami prostymi oraz umiejętnego korzystania z urządzeń wyższej i wysokiej technologii w szkole i w domu w czasie porozumiewania się.

ZASTOSOWANIE POMOCY PROSTYCH, WYŻSZEJ I WYSOKIEJ TECHNOLOGII W ROZMOWIE

Strategia doboru pomocy komunikacyjnej obejmuje proces oceny pełnej, oceny prognostycznej użytkownika AAC i jego środowiska komunikacyjnego, w tym partnerów komunikacyjnych. Procedura doboru pomocy dotyczy m.in. rozpoznania możliwości ruchowych, pozycji, możliwości obsługi urządzeń, poziomu sprawności analizatorów wzroku i słuchu, rozumienia słów i znaków, np. graficznych czy gestowych.

²² M. Grycman, B.B. Kaczmarek, *Podręczny słownik terminów AAC...*

Nauczanie z wykorzystaniem komputerów jest centralną częścią doświadczenia edukacyjnego. Stosowanie interaktywnych programów komputerowych umożliwia osiągnięcie postępów we własnym, indywidualnym tempie. Dostarcza natychmiastowych komunikatów zwrotnych na temat wykonywanych działań, oferuje różne rodzaje aktywności²³. W przypadku uczniów z zaburzeniami motorycznymi zmniejsza wysiłek fizyczny (potrzebny np. do tradycyjnego pisania) przez używanie różnego rodzaju rozwiązań technicznych, np.: klawiatur alternatywnych, nakładek na klawiatury, specjalistycznych myszy, specjalnego oprogramowania z wbudowanym systemem graficznym PCS (Picture Communication Symbols), PIC (Pictogram Ideogram Communication), systemem Braille'a itp.

Bardzo popularnym w Polsce systemem graficznym służącym do ekspresji w komunikacji w przypadku osób z niepełnosprawnością ruchową jest Picture Communication Symbols (PCS). Aby skonstruować przykładową tablicę tematyczną (pomoc prostą, rozwojową), wprowadzającą nowe pojęcia lub utrwalającą wcześniej wprowadzone, każdy nauczyciel ma obowiązek nauczyć się posługiwania narzędziami wizualnymi zaawansowanej technologii z zainstalowanymi programami komputerowymi (Boardmaker lub Boardmaker with Speaking Dynamically Pro) generującymi symbole PCS.

Boardmaker służy do tworzenia drukowanych tablic komunikacyjnych, czyli materiałów edukacyjnych. Jest to program połączony z graficzną bazą danych zawierających ponad 4,5 tys. znaków PCS.

Boardmaker with Speaking Dynamically Pro przeznaczony jest dla zaawansowanych użytkowników o większych potrzebach porozumiewania się w sposób alternatywny. Posiada dodatkowe funkcje predykcji, rozszerzone skróty i syntetycznie generowane głosy Real Speak.

Programy te stosuje się również do tworzenia tzw. książki osobistej — książki do komunikacji. Ma ona formę segregatora lub zeszytu, który zawiera bazę wszystkich symboli zastępujących słowa, używanych do czynnego porozumiewania się. Stopniowo w toku rozwoju i edukacji dziecka książka do komunikacji zwiększa swoją objętość wraz z kojarzeniem i ekspresją coraz większej ilości znaczeń.

Jeśli możliwości ruchowe ucznia pozwalają na bardziej precyzyjne wskazywanie symboli (np. palcem) z odpowiednią siłą nacisku, to jest możliwość korzystania z tabletu z ekranem dotykowym. Uczeń, posługując się tabletem z zainstalowanym programem Boardmaker Speaking Dynamically Pro, ma szansę szybszego odszukania odpowiedniej kategorii słownikowej i wskazania konkretnego symbolu. Funkcja dźwiękowa tabletu i programu komputerowego pozwala na odtworzenie nazwy symboli przy pomocy syntetycznego głosu.

Zwracamy również uwagę na umiejętność posługiwania się specjalnie dopasowanymi klawiaturami i rodzajem myszy komputerowych. Praca na lekcji powinna odbywać się tak, aby każdy mógł korzystać z własnego stanowiska komputerowego.

Na lekcjach istnieje również możliwość posługiwania się urządzeniami wyższej technologii — tzw. komunikatorami elektronicznymi VOCA (ang. Voice Output Communication Aid). Komunikatory elektroniczne to lekkie, przenośne urządzenia. Służą do nagrywania i odtwarzania wiadomości — pojedynczych słów, sekwencji słów i dłuższych konstrukcji. Odtworzenie ich następuje po naciśnięciu odpowiednich przycisków.

²³ J. Zielińska, *Komputer w komunikacji alternatywnej*, [w:] D. Baczała, J.J. Bleszyński red., *Metody komunikacji alternatywnych i wspomagających — wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014, s. 105–145.

Komunikatory umożliwiają też zapisanie informacji ratunkowych — dostosowanych do aktualnej sytuacji. Na rynku polskim dostępnych jest wiele wersji komunikatorów — np. do odtwarzania jednego komunikatu, czterech, ośmiu, dwudziestu, trzydziestu dwu na wielu różnych poziomach. Każdy nagrany przekaz może być opatrzony opisem graficznym w formie obrazka lub pisma.

Praca nauczyciela z osobami niemówiącymi wymaga specjalnych kwalifikacji i ciągłego dokształcania się w zakresie wielu dziedzin — pedagogiki specjalnej, psychologii, językoznawstwa, rehabilitacji. W przygotowaniu do lekcji z każdego przedmiotu, konieczne są m.in. umiejętności techniczno-informatyczne. Szczególnym atutem nauczyciela będzie więc zainteresowanie nowoczesnymi technologiami. Bardzo istotna jest nie tylko sprawność w obsłudze sprzętu, ale też kojarzenie informacji z różnych dziedzin nauki w celu zastosowania i adaptacji urządzeń technicznych do rozmowy dla potrzeb edukacji osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi.

PODSUMOWANIE

Porozumiewanie się jest jedną z najważniejszych potrzeb człowieka. W obszarach opieki, wychowania i edukacji szczególnie nacisk kładzie się na prawidłowy rozwój komunikacji w szerokim znaczeniu tego pojęcia, a więc m.in. w zakresie kształcenia mowy i języka, w tym umiejętności konwersacyjnych i komunikatywności.

Nabywanie umiejętności dialogu i korzystanie z nich w codziennych sytuacjach życiowych jest szczególnie trudne dla osób ze specjalnymi potrzebami komunikacyjnymi.

W edukacji dzieci niemówiących bardzo istotna wydaje się ich świadomość nauki sposobów rozmawiania oraz świadomość roli rozmowy w niełatwym życiu w społeczeństwie. Z moich obserwacji wynika, że dzieci i młodzież z porażeniem mózgowym bardzo entuzjastycznie i z wielką radością uczą się rozmawiać i wykorzystują nabyte umiejętności na lekcjach w szkole. Intuicyjnie wiedzą, mają świadomość i doświadczają, że sprawności konwersacyjne pomagają im nie tylko w szkole, w domu, ale też we wszystkich miejscach, w których się znajdują. Dzięki temu łatwiej pokonać bariery i wykorzystać swoje możliwości w celu indywidualnego rozwoju.

Szczególną uwagę należy zwrócić na poziom świadomości i kompetencje nauczyciela, który musi sprostać współczesnym wyzwaniom pedagogiki, dydaktyki i techniki oraz umiejętnie dostosowywać i łączyć różne strategie i techniki komunikacyjne w edukacji dzieci niemówiących.

Należy podkreślić, że w każdej sytuacji, w relacjach z dziećmi i młodzieżą, nie wystarczają już same reguły interakcji w rozmowie, czyli umiejętności słuchania, rozumienia, formułowania komunikatu, doskonalenie kodu oraz strategii i dróg przekazu i odbioru. Niezmiernie istotny jest również transykcyjny wymiar rozmowy²⁴, mianowicie w jej trakcie powinniśmy się koncentrować przede wszystkim na osobach — traktując ich, jak podmioty naszego zainteresowania, naszej uwagi. Akt nawiązania kontaktu (więzi, łączności) między rozmawiającymi osobami, jego jakość oraz umiejętne utrzymanie go to pierwszy krok do sukcesu — nie tylko w edukacji.

²⁴ J. Stewart red., *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

Ewa Brzdęk

CONVERSATION AS A TOOL IN THE EDUCATION OF ORALLY IMPAIRED CHILDREN

Summary

Conversation is natural to all men and is therefore part of human nature. It is the main tool in the educational process, which helps to exchange information and learn new values and skills. This paper describes several issues related to the role of conversation between the teacher and pupils with special communicational needs (a group of school children with oral impairment). The efficacy of the conversation depends on:

- the level of acquisition of conversational abilities;
- the choice of the alternative communication system (for example: PCS — Picture Communication Symbols, PIC — Pictogram Ideogram Communication, Sclera Pictograms, MOWiK, Bliss System, Makaton);
- the choice of proper communication methods;
- a proper selection and adaptation of simple, medium and high technology equipment (for example: Voice Output Communication Aid, Boardmaker or Boardmaker with Speaking Dynamically Pro).

Teachers participating in this process of communication should have high self-awareness, excellent qualifications and great competency.